

Dimitrije Stefanović

Nyelvhasználat a szerb orthodox egyház liturgiájában és énekében

A IX. század második felében a szerbek tömegesen vették fel a keleti kereszténységet, és ezzel bekapcsolódtak a bizánci keresztény civilizációba, leginkább annak szláv formájába. Ez a választás, valamint további történelmi sorsuk lényegében meghatározta liturgikus nyelvük bevezetését és használatát a mai napig.

Dimitrije Stefanović (Szentendre) az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékének szerb lektora. Az alábbi írás a VII. Egyházzenei Kongresszuson 2005. március 14-én elhangzott előadásának szerkesztett változata.

Első szláv liturgikus nyelvük a Szent Cirill és Metód kilencedik századi áldásos munkásságának eredményeképpen létrejött ószláv. A szent testvérpár alkotta meg a Szaloniki körüli szláv (macedón) lakosság helyi nyelvhasználatán alapuló nyelvi kifejezést, amelyet a görög mintájára emelt irodalmi, elsősorban liturgikus nyelv szintjére. Az ószláv, amely nem tévesztendő össze az ősszlávval, lett a keresztény liturgikus szövegek első szláv nyelve. Ezen a szakrális idiómán, amelynek íratlan normáját minden képzett írók a tudatában hordozta, sohasem beszéltek, de olvastak, írtak és énekeltek — ez írásos nyelv volt. A IX. században az egységes ősszlávból származó szláv nyelvek közelebb álltak egymáshoz, így az ószlávhoz is, mint ma. Ez is oka annak, hogy ez utóbbi könnyen vált a szlávok többségének első írott és irodalmi nyelvévé, de más-más sorsa volt a keleti keresztény kultúrkörhöz (Slavia Orthodoxa) kapcsolódó, és más a nyugati keresztény kultúrszférába (Slavia Latina) besorolódó szlávoknál.

Az ószláv szövegeknek két írása van: a hagyomány szerint a Szent Cirill által megalkotott glagolita és valószínűleg az ohridai Szent Kelemen által létrehozott cirill. A két írás bevezetése előtt a szláv szövegeket görög és latin betűkkel is írtak.

A szakrális ószláv nyelvnek —hasonlóan a latinhoz a római katolikusoknál— a népnyelvhez viszonyítva az a nagy előnye, hogy a görög nyelv mintájára, olyan nyelvtani és lexikai potenciálja volt, amellyel a bonyolult és elvont tartalmakat ki lehetett fejezni, másrészt, hogy az ószláv mint nemzetek felett álló nyelvi kifejezés használható volt a különböző szláv nyelvi közegekben, különösen az orthodox szlávok (Slavia Orthodoxa) körében.

A szerbek a IX. század hetedik vagy nyolcadik évtizedében, egy Mutimir nevű uralkodó idejében vették fel tömegesen a kereszténységet, erős bizánci nyomásra. Utalások vannak arra, hogy már a VII. és VIII. században is történetek sikertelen kísérletek a szerb törzsek megkeresztelésére. Nagyon valószínű,

hogy akkor már, legalábbis egyesek közülük, kapcsolatba kerülhettek a göröggel és a latinnal mint liturgikus nyelvekkel.

Az ószláv liturgikus és egyházi szövegek többnyire már a IX. század utolsó évtizedeiben eljuthattak a szerbekhez Pannóniából, Metód érseksége idején, vagy valamivel később a macedóniai Ohridből és a bulgáriai Preszlavból.

Cirill és Metód nyelve, elterjedvén az egyes szláv népeknél, lassan és csak bizonyos mértékig került a helyi nyelvek hatása alá, és így alakultak ki a bolgár, macedón, román, orosz, szerb, horvát, cseh változatai. Az ószláv fejlődésének ezt a szakaszát egyházi szlávnek is nevezzük.

A kutatások azt mutatják, hogy az ószláv szerb színezetű változata, az úgynevezett szerb szerkesztésű ószláv valószínűleg már a X. században kezdett kialakulni, és a XVIII. század első évtizedéig a szerbek liturgikus és irodalmi nyelve maradt. Az ószláv szövegek szerb másolói, többnyire papok, mindegyiknél a szerb népi nyelv egyes hangtani tulajdonságait vitték be fokozatosan írásaikba. Példákat erre az átmenetre a legkésőbb a XI. század elején keletkezett glagolita *Evangelium Marianum* nevű kódex őriz.

Az első egészében megmaradt szerb szerkesztésű ószláv emlék a XII. század utolsó éveiben írt *Miroszlavi evangelium*. A kalligráf majuszkuláris írás, a több mint 300 illuminációs egység (miniatúrák és iniciálék) szépsége kifejezett és magas szintű írásbeliségről tanúskodik, amelynek komoly előtörténete lehetett. Szláv nyelvének ritka latinizmusai, valamint bizánci díszítésének nyugati románkori befolyásoltsága arra utalnak, hogy keletkezési helyét valahol a keleti és a nyugati kereszténységet elhatároló vonal mentén, valószínűleg az Adriai-tengermelléken kell keresni.

A XIII. század első felében az önálló orthodox szerb egyház megalapítója, Szent Száva (1175–1235) nevéhez fűződik többek között a szerb szerkesztésű ószláv írásbeliség megszilárdítása a meglehetősen fonetikus jellegű, úgynevezett raskai helyesírásban.

A középkori liturgikus kéziratok szövegeik hangzásával, helyesírásukkal, egész kinézésükkel misztikus hangulatot ébresztettek, és inkább az ikonikus, mint a racionális befogadást segítették elő. A liturgikus szövegek nyelvi médiuma nyelvtanával és lexikájával együtt érintetlenséget élvezett. Ez az érintetlenség különösen a liturgikus irodalom „magasabb” műfajaira volt érvényes, mint amilyenek a bibliai szövegeket, liturgikonokat és hasonló szövegeket tartalmazó művek. Ezenkívül, mint a középkori Európa sok más nyelvi közegeiben, a XII. századtól kezdődően a szerbek írott nyelvének diglossziája is megmutatkozik, amelyben a szerb szerkesztésű ószláv volt az „emelkedett”, a népi nyelven alapuló kifejezés pedig a „közönséges” változat.

A középkori liturgikus nyelv már csak érintetlensége miatt is konzervatív volt. Nagy változtatások a szövegekben, például nagyobb javítások, új szerkesztések, valamint új fordítások, csak az egyház jóváhagyásával voltak kivitelezhetők. Ebben az értelemben nagyon jól kirajzolódnak egy a XIII. században elindított, majd a XIV. század második felében és később kibontakozó, a litur-

gikus szövegek újraalkotását kitűző Athosz-hegyi mozgalom tevékenységének körvonalai, amelyek az egész orthodox szlávság területére kiterjedtek. A szerkesztés nyelvészeti alapelve a hitelesített görög minták követésében, a szláv szövegek erős görögösítésében, a tükörfordítások gyakoriságában mutatkozott meg. A szövegek helyesírásában pedig az archaikus ószláv, valamint ugyancsak a görög minták kerültek előtérbe. A szerbeknél e mozgalom hatása a szerb egyházi nyelv kiejtésétől távolodó, úgynevezett reszavai helyesírás kialakulásában mutatkozott meg.

A török idők a XIV. század végétől leállították, vagy nagyon lelassították a korábban ígéretes lelkeségi és kulturális folyamatokat. De ezekben az időkben is voltak a liturgikus élet folytonosságára és ápolására mutató tények, amilyen egyes rövid életű nyomdák tevékenysége a XV. század végén és a XVI. században, valamint ugyanekkor —különösen a század második felében— feltűnően számos kéziratot szerkönyv másolása.

Sorsdöntő fordulat a liturgikus nyelv használatában a szerbek egy részének 1690-ben a Szávától és a Dunától északra fekvő területekre való áttelepülése után állt be. Az áttelepültek nehéz lelki és kulturális helyzetben voltak. Többek között hiányoztak a szertartások végzéséhez szükséges könyvek, valamint a tankönyvek is. Ezen kívül, de ezzel kapcsolatban is az orthodox papságnak és népnek szembe kellett néznie a korabeli erős uniós törekvésekkel. Ilyen helyzetben —segítségként— a XVIII. század harmadik évtizedében Oroszországból érkeztek nyomtatott tankönyvek és tanítók, majd egyre gyakrabban nyomtatott szerkönyvek is. A könyvek nyelve a XVII. században kodifikált orosz szerkesztésű ószláv volt, amelyet néha egyházi szlávnak is neveznek. Az orosz tanítók is ezt a nyelvet tanították a szerb diákoknak. Az ószláv nyelvnek ez az oroszosított változata lett a szerb orthodox egyház liturgikus nyelve, és az maradt egészen máig. Néhány évtizedig az irodalom és írásbeliség nyelve is volt az ószlávhoz hasonlóan; kiejtésében valamelyest alkalmazkodott a népi szerb nyelvhez, amelynek közegében használták.

Időközben a korabeli szerb társadalomban érlelődött az az eszme, hogy a népi nyelv váljék az írott köznyelv alapjává. A XIX. század közepére Vuk Karadžić nyelvi és helyesírási reformjával ez megvalósult, annak ellenére, hogy sok ellenzője között volt Stratimirović karlócai metropolita és az egyházi vezetők nagy része.

A XIX. század második felében a Szávától és a Dunától északra és délre élő szerbség körében egyaránt elkezdődtek és egyre intenzívebbé váltak a hittudományos, nyelvészeti, egyházpolitikai, politikai és más megfontolásokon alapuló viták a hagyományos orosz szerkesztésű ószláv liturgikus nyelv sorsát illetően. Voltak javaslatok a XVIII. század elején megszűnt szerb szerkesztésű ószlávra való visszatérésre. Mások az időközben „elszerbesedett” liturgikus nyelv újraoroszosításában, vagyis az igazi orosz kiejtés bevezetésében látták a változtatás útját. Akik a szerb köznyelv bevezetését támogatták az egyházi szertartásokba, azzal érveltek, hogy a híveknek joguk és szükségük

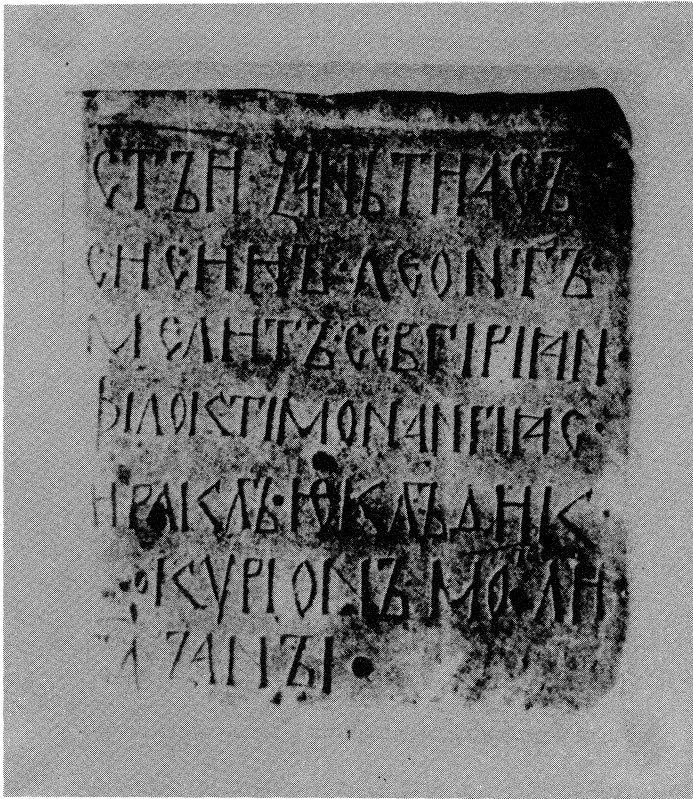
van arra, hogy megértsek a liturgikus szövegeket, vagy legalábbis azoknak egy részét. A köznyelv bevezetésének ellenzői viszont több liturgikus és filológiai ellenérvet hoztak fel álláspontjuk védelmében. A köznyelv bevezetését egyre többen támogatták, és egyre nőtt a lefordított szövegek száma is. A szertartásokba lassan bevezették a liturgia egyes részeinek, mindenekelőtt a tanító részeknek szerb nyelven való visszaadását. Idővel megjelentek az egyház kiadásában a valamelyest archaizált köznyelven írott szerkönyvek is.

Így a mai orthodox szerb egyház liturgikus gyakorlatában az orosz szerkesztésű ószlávot, a megfelelő stílusú szerb köznyelvet, valamint ritkábban, általában meghatározott és mindig visszatérő helyeken a görögöt használják (pl. a püspökköszöntő formulában). Az egyház nem szabályozta külön az egyes nyelvek használatának arányát, idejét és helyét, ez inkább a helyi hagyománytól és szokástól függ, illetőleg a megyéspüspöktől vagy a miséző paptól. Az illetékes egyházi iskolákban mind a két szláv nyelven írott szövegeket tanulmányozzák. Habár manapság is megoszlanak a vélemények használatukat illetően, a szerb köznyelv egyre inkább tért hódít. Ez elsősorban az olvasott (mint a Hiszekegy) és a recitált szövegekre vonatkozik (mint a jekténiák vagy a szentírási olvasmányok), de —kevés kivételtől eltekintve— a kántorok, illetve a nép által énekelendő szövegek nyelve egyelőre az egyházi szláv marad. Az utóbbi behelyettesítése a modern köznyelvvvel nehézségekkel szembesül. Egyrészt a nagyon sok szövegbe foglalt bizánci vallásos költészet fogalomvilágát, elsősorban teológiáját az olvasóval, még inkább az imádkozóval meg kell értetni, másrészt a lefordított szövegek ritmikáját össze kell hangolni az egyházi szláv szövegekre kialakult hagyományos dallammal, vagy a dallamokat kellene megváltoztatni.

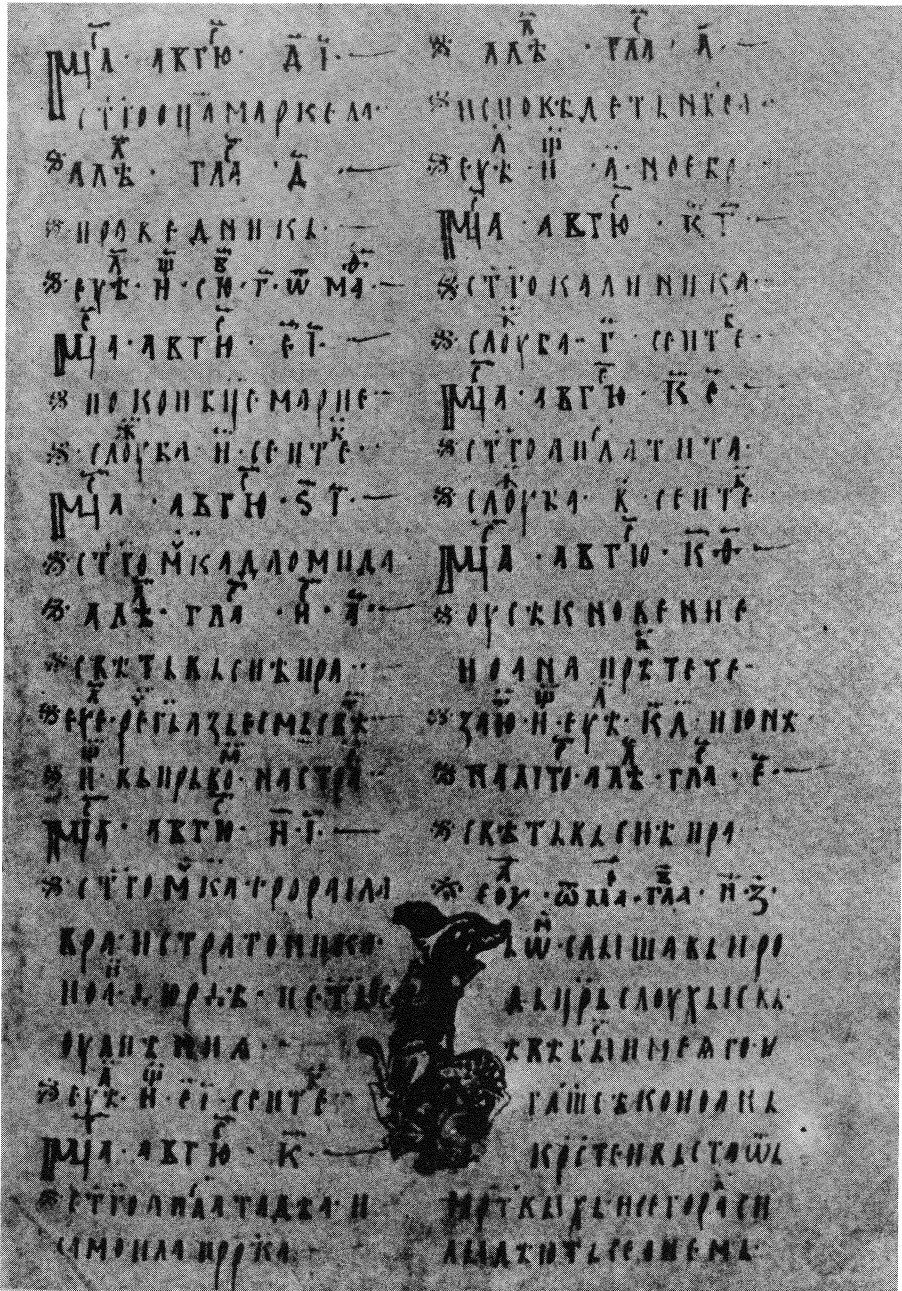
A három megnevezett nyelv mellett a mai liturgikus gyakorlatban, helyi körülményektől függően, más nyelvek is használhatók. Ha érvényes a megállapítás, hogy „a liturgikus közösség a térben és időben nincsen korlátozva”, úgy ez a nyitottság, bizonyos kivételektől eltekintve, vonatkozik a közösségben használható nyelvekre is. A viszonylag újabb keletű orthodox szerb szórványokban, ahol az anyanyelv ismerete és a nemzeti tudat hamarabb elvész, de tovább él a vallási tudat vagy legalábbis annak hagyománya, gyakran és szinte magától értődően használják a többségi lakosság nyelvét a liturgiában, így például Amerikában az angolt. Viszont a történelmi szerb szórványok közösségeiben, amilyenek a magyarországiak és a romániaiak, ahol évszázados buzgósággal őrzik a nehezen szétválasztható vallási és nemzeti tudatot, míg az ősök nyelve lassan feledésbe merülhet, a két szláv és az időnkénti görög liturgikus nyelv megőrzésének elve uralkodik.

Válogatott szakirodalom a témához

- Богдановић, Д., *Историја старе спрске књижевности*. Београд 1980.
- Грицкат, И., *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*. Н. é. п.
- Грицкат, И., „Српски књижевни језик средњег века”, *Књижевне новине* Београд. бр. 837., XLV (1992) 1. март 1992., 5.
- Ђорђевић, П., „Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика”, *Богословље* VI (1931) 236–245.
- Ђорђевић, П., „Напомене о богослужбеном језику”, *Хришћанска мисао* II/2 (1936) 21–23.
- Ђорђевић, П., *Историја спрске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. Београд é. п.²
- Ивић, П., *Српски народ и његов језик*. Београд 1986.²
- Ивић, П., Младеновић, А., „О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804.”, In *Историја српског народа*. Београд 1986. IV/2. 69–83.
- Ивић, П., „Зашто се српски језик толико мењао кроз историју. Предавање академика Ивићан у Будимпешти приликом примања награде Задужбине Јакова Игњатовића”, *Српске народне новине, нова серија* VI/2 (1996) 6–7.
- Кончаревић, К., „О богослужбеном језику Српске цркве у прошлости и данас”, In *Научни састанак у Вукове дане*. Београд 1996. 25/2. 57–66.
- Мирковић, Л., *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве*. Сремски Карловци 1918. I. 161–164.
- Младеновић, А., *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. Нови Сад. 1989.
- Младеновић, А., „Словенско православно богослужење код Срба”, In *Календар Српске православне патријаршије. Црква 2000*. [Београд] 68–70.
- Младеновић, А., *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд 2004.
- Толстой, И. И., *История и структура славянских литературных языков*. Москва 1988.
- Трифуновић, Ђ., *Ка почецима српске писмености*. Београд 2001.
- Трифуновић, Ђ., *Стара српска књижевност. Основе*. Београд 1994.

2. ábra. Temnityi felirat, cirillbetűs nyelvemlék, XI. sz.,
a negyven szebasztiai mártír neveinek egy részét tartalmazza.

3. ábra. Mirosláv- evangélium, evangeliáriumot tartalmazó, cirillbetűs nyelvemlék, XII. sz. vége.

<p> ІНІСЪЗЪКРАТНУЛО КІСАККОМЕРЕНН ІХІРЕУЕΩКРАІН ТЕСЕСНОКБУЛІУ СІН ѠЕНІНАТТЕ ІСЛОКО ГІЕКЛА КРАМОУК СІНІГЛЕ НЕКІНСЕ АКРАМЕ АЗУА РІНЦІВТЕ МІЗДА ТНМВНОГАКБДЕ </p>	<p> ІСІДАМАСКВІ ЛНАЗАРІНРІА КРАМІПОНЕЖЕ МАМІНЕДАСТІ СКМЕНЕІДТУЕ ДНІКЖЕМОИНА СЛЕДНТМЕНА КНІЕГЛАГНІКІ КІАНЕМОУГЛЕНЕ НАСЛЕДНТТЕ КЕСІНІНЖЕН СТЕКЕНІЗНАСТІ ТНАСЛЕДНІІ ТЕНІКЕДЕЖЕ </p>
---	---

4. ábra. Belgrádi parimejnik, ó- és újszövetségi szövegeket tartalmazó, cirillbetűs nyelvemlék, XIII. sz.

6. ábra. Oktoichos, a heti istentiszteletek változó szövegeit tartalmazó, cirillbetűs, nyomtatott nyelvemlék, Cetinje 1494.

ВО ВТО БѢ НАН ПО ПЛСЦѢ

СТІХЪ : НЕСА ПОВѢДАЮТЪ СЛАВУ БЖІЮ , ТВОРЕНІЕ ЖЕ
РДКЪ ЕГО ВОЗВѢЩАЕТЪ ТИЕРДЬ .

ПОДАШИ СѢ ИЗБАВИТЕЛЮ , МИРУ ЛЮДЕМЪ ТВОИМЪ ,
ВОСКРЕСЪ ИЗЪ ГРОБА , И МИРУ СОВОДВИГНОВЫИ , ѿ АДА ВЕСИАНЕ .

СЛАВА , И НЫНѢ , ГЛАСЪ , С : ІУАННА МОНАХА .

ДВЕРЕМЪ ЗАКЛЮЧЕННЫМЪ , ПРИШЕЛЪ ЕСИ ХРТЕ КО
ОУЧИНКУ , ТОГДА ДУМА СМОТРИТЕЛКУ НЕ ШЕРѢТЕСА

С НИМИ , ГЛАСЕ БО : НЕ ИМО ВѢРЫ , АЦЕ НЕ ОУВНЖАД

И АЗЪ ВЛКИ : ОУВНЖАД РЕБРО , ѿОНДАЖЕ ИЗЫДЕ

КРОВЬ , ВОДА , КРЩЕНІЕ . ОУВНЖАД ГАЗВЪ , ѿ НЕАЖЕ

ИЩЕЛЪ ВЕЛИКІИ СТРОПЪ ЧЛЧЕСКІИ . ОУВНЖАД , КАКСУ

НЕ БѢ ГАКОЖЕ АДХЪ , НО ПЛОТЬ И КВЕТИ , СМЕРТЬ

ПОПРАВЫИ , И ДУМО ОУВѢРНЫИ , ГДИ СЛАВА ТЕБѢ .

СѢПЪСІТЕЛНЫИ ТРОПАРЬ . И ѿПѢЕТЪ .

ВО ВТОРНИКЪ ВѢЧЕРА . НА ГДИ ВОЗВАХЪ , ПОСТАВИ

СТІХОВЪ , С . И ПОЕМЪ СТІХИРЫ , ГЛАСЪ . А .

ПОДОБЕНЪ : ПРЕХВАНИИ МЧЕНИЦЫ :

ШЕЛЖИ ГЛЕТЪ ДУМОЕ , ИЗЪ МЕРТВЫХЪ ТРІДНЕВЕНЪ

ВОСКРЕСІИ ЧЛКОЛЮБЕЦЪ , И ВІЖДА РДКЪ МОЮ И НОГЪ

ГАЗВЫ , И РЕБРЪ ПРОБОДЕНІЕ : И ПОЗНАИ МА БГА

7. ábra. Pendikosztárion, a Lázár szombatjától a Mindenszentek vasárnapjáig tartó időszak istentiszteleteinek szövegeit tartalmazó, cirillbetűs, nyomtatott nyelvemlék, Moszkva 1722.